

Néhány török tükörfordítás

A magyar nyelv török jövevényszavainak tudományos kutatása már egy évszázada folyik (l. LIGETI L. MNy. LXXII, 11), s a kérdéskör fő vonásaiban tisztázottnak tekinthető. Ugyanakkor szinte érintetlen maradt a tükörszavak, tükörkifejezések, török hatásra bekövetkezett jelentésbővülések, valamint a magyar nyelv nyelvtani rendszerére gyakorolt török hatás vizsgálata. A török tükörszavak kutatásának szükségességére legutóbb LIGETI LAJOS (l. i. h. 134–136) hívta fel a figyelmet. Élete utolsó éveiben ERDŐDI JÓZSEF több kisebb lélegzetű cikket szentelt e kérdésnek (l. MNy. LXXII, 213–215; LXXIV, 76–79). Hasonló kísérletet szeretnék tenni magam is az alábbi egy-két oldalon.

Kútfő forrás 'Wasserquelle'

A magyar összetétel finnugor párhuzamaként a TESz. a md. *lišma p̄ra* 'forrás' [tkp. kútfő] szót idézi. Hasonló összetétel a mordvinban még a (ErzRSzl.) *lej p̄ra* 'istok, verchovje reki', (MoksRSzl.) *lājbr̄a* 'ua'. (*lej, lāj* 'folyó', *p̄ra, br̄a* 'fej', 'fő').

Ez a *kútfő, folyó* összetétel azonban sokkal szélesebb körben ismeretes a török, mint a finnugor nyelvekben. Jól bizonyítják ezt az alábbi példák: csuv. (AŠM.) *širma puš*, *širma puša* 'verhovje, istok reki' (*širma* 'folyó', *puš* 'fej', *puša* 'feje'), *šu poš* 'istok, veršina reki' (*šu* 'víz', *poša* 'feje'), *sāl-puš* 'kolodec' (*sāl* 'forrás'); tat. (TatRSzl.) *jāl̄ya baš̄a* 'istok, verchovje' (*jāl̄ya* 'folyó', *baš̄a* 'feje'); bask. (BaskRSzl.) *jāl̄ya baš̄a* 'istok reki'; oszm. (RADJ. IV, 1549) *bunar baš̄i* 'die Quelle' (*bunar* 'forrás', *baš̄i* 'feje').

AŠMARIN a csuv. *širma puš* összetételnél megjegyzi, hogy az számos csuvas helynévben előfordul.

A Tatár ASzSzK helységnévtára (Tatarskaja ASSR; Administrativno-territorial'noe delenie. Kazan, 1963) tömegével tartalmaz *-baš* azaz *fő* végződésű helységneveket, amelyeknek első tagja folyónév, pl. *Ajbaš*, *Akbaš*, *Aktanāšbaš*, *Apsabaš*, *Arbaš*, *Ašabaš*, *Asitbaš* stb. A megfelelő baskir kiadványban nem kevesebb az ilyen típusú helynevek száma.

A *kútfő, vízfő, folyó* típusú összetételek széles körű elterjedtsége a török nyelvekben, a helynévadásban betöltött fontos szerepük mind amellet szólnak, hogy a magyar és mordvin összetételek török tükörfordítások. Az oszmán és az idézetlenül maradt távolabbi törökségi adatok kizárják egy ellenkező irányú hatás feltételezését. A szemléletmód is a török nyelvekre jellemző, ahol a *fej* szó második jelentése elsősorban *kezd*, s a belőle képzett ige jelentése is *kezd* (vö. csuv. *pušla-*, tat. *bašla-*), míg a finnugor nyelvekben a m. *fej*, *fő* szó megfelelőinek második (sőt több esetben első) jelentése *vég*, s a belőlük képzett ige jelentése is *befejez* (vö. fi. *päättää*).

A török adatok alapján nemcsak a magyar *kútfő*, de a *vízfő* is ősi tükörfordítás lehet, sőt a csuvas, tatár, baskir földrajzi névadás nyomán a m. *Szalašfő* típusú helynevekben is török helynévadási gyakorlat átvételét kell látnunk.

Megalszik (tej, vér) 'gerinnen (Milch, Blut)'

A finnugor nyelvek közül a magyaron kívül csak a cseremiszen van az alszik igének *gerinnen* jelentése, pl. (VASZ.) *wür mala* 'krov, zapekaetša' (l. a *malem* 'spl'u' igénél), *malδāš* 'zakvaska') a -*δāš* deverbális nomenképző).

A törökségben azonban szélteben megvan az *alszik* igének a *megalszik* (vér, tej) jelentése, pl. (RÄSÄNEN, EtymWb. 508) köztör. *uδ-yš* 'einschlafen, gerinnen lassen (Milch), Käse machen', balk. *ūju-t* id., csag. (VÁMB.) *ujuk* 'gerinnen', tat. (RADL. I, 1318) *ūju* l. 'schlummern, schlafen', 2. 'gerinnen (von der Milch)'; (TatRSzl.) *kan ūju* 'zapekaetša (o krov)'; csuv. (AŠM.) *šivār* 'spat', zapekaetša (o krov)'.
A magyarban és a cseremiszen az *alszik* 'schlafen' jelentésű igének második *gerinnen* jelentését török hatásra bekövetkezett jelentésbővülés eredményének tekinthetjük.

Vagyon 'das Vorhanden, Vermögen, Habe'

A TESz. szerint a m. *vagyon* névszó azonos a létige egyes szám 3. személyű R. *vagyon* alakjával, s vagy az eredeti deverbális nomen továbbélése, vagy a 3. személyű igealak másodlagos főnevesülése. A TESz. ez utóbbit valószínűbbnek tartja. Ebben bizvást egyetérthetünk a TESz-szel, csupán azzal toldhatjuk meg, hogy ebben a folyamatban a török nyelvi hatásnak is bizonyára szerepe volt.

A rokon nyelvek közül csupán a cseremiszen létige 3. személyű *ulo* 'van' alakja használatos névszóként is *gazdag* jelentésben. BEKE ÖDÖN kéziratos adatai szerint ez a jelentés a malmizsi és a birszki nyelvjárásokra jellemző. Ezekben a vidékeken nagyon erős a tatár hatás, s nyilván a tatár *bar* 'van' 3. személyű alak második *gazdag* jelentésének hatásával magyarázható. A létigének ez a jelentése szélteben megvan a török nyelvekben (l. RADL. IV, 1472–1474), A vagyont, gazdagságot e török nyelvek általában az idézett létige -*lâk*, -*lik* gyűjtőnévképzővel ellátott alakjával fejezik ki (pl. tat. *barlâk*; l. RADL. IV, 1485–1486). Ez utóbbi alak tükörfordítása lehet a md. M (JUHÁSZ–ERDÉLYI) *ul'ama* 'vagyon, tehetőség' (*ul'ams* 'lenni').

Eredetileg azonban a török létige toldalékolatlan Sg. 3. személyű alakjának is bizonyára megvolt az *Eigentum*, *Habe* jelentése. Emellett szól a csuv. (AŠM.) *pur* l. 'est, imeetša', 2. 'dostatok, zapas' alak, s RÄSÄNEN is felteszi (EtymWb.), hogy a köztör. *bār* 'ist, vorhanden' létigének *Eigentum*, *Habe* jelentése is volt.

*

A kölcsönszavakhoz hasonlóan néha a tükörszavak és kifejezések esetében is számolni kell közvetett átadással. BEKE ÖDÖN *Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen* (KSz. XV, 1–77) c. terjedelmes cikkében, amikor arról ír, hogy több finnugor nyelv török mintára egy speciális szerkezettel fejezi ki az akarást, óhajást, amely a *jön*

igéből és egy participiumból áll, lapalji jegyzetben (i. h. 33) két magyar példát is említ. Ezek a példák a következők: *utaznom jó* 'utazni van kedvem' (MTsz. Háromszék-m.); *nem jött játszódnom* 'nem volt kedvem játszani'. Ezek azonban a románból való tükörfordítások (vö. *îmi vine să călătoresc* 'utazni akarok [tkp. nekem jön, hogy utazzam]'), ahova azonban valóban a törökből (minden bizonnyal az oszmánliból) került be ez a konstrukció.

A nem közkeletű rövidítések:

- BaskRSzl. = Башкирско-русский словарь. Москва, 1958.
ErzRSzl. = Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949.
MoksRSzl. = Мокшанско-русский словарь. Москва, 1949.
TatRSzl. = Татарско-русский словарь, Москва 1966.
VASZ. = ЁПЫМАРИЙ [В. М. ВАСИЛЬЕВ], Марий мутэр, Моско 1926.